

[Jaspersovo pojetí rozumu a nerozumu]

88-271 – 88-280

(ad R '79,1, § 3; ad Jaspers, V+ Ex.) Jaspers zahajuje své přednášky větou, že rozumné (rozumové) není myslitelné bez toho druhého, totiž nerozumného (nerozumového). A nejenom, že to je nemyslitelné, nýbrž ani ve skutečnosti se nevyskytuje jedno (první) bez druhého. – Zdravému rozumu je celkem jasné, že rozum se nemůže vyskytovat ani uplatňovat v ryzí podobě, sám a bez souvislosti s něčím jiným, „druhým“. Především souvisí slovo rozum se slovesem rozuměti. A rozuměti je možno vždy jen něčemu, tj. něčemu jinému než je samo rozumění. Zajisté je možné – ve zvláštním případě – rozumět také tomu, jak někdo jiný něčemu rozumí. Rozumění tedy může také rozumět jinému rozumění, a může rozumět také samo sobě. Ovšem i v takovém případě, kdy rozumíme svému rozumění, tu musí být něco, čemu to naše primární rozumění (jemuž se pak pokoušíme porozumět) vlastně (nějak) rozumělo a rozumí. Vždycky tu tedy musí být ještě něco jiného než samo rozumění, čemu pak lze rozumět. Aplikujeme-li to na rozum, pak vždy tu musí být ještě něco jiného než rozum, má-li se rozum vůbec uplatnit a osvědčit. Rozum zkrátka předpokládá, že kromě něho je tu ještě něco, co není rozum, tedy ne-rozum. Tím ovšem vůbec není nikterak řečeno, že onen ne-rozum je čímsi „nerozumným“. Proto je třeba spíše mluvit o „nerozumovém“ než o „nerozumném“. Nerozumové je to, co není rozum a kde rozum nejen není, ale ani nemůže být přítomen, protože jde o skutečnost zcela odlišnou. Naproti tomu nerozumné je to, čemu rozum či rozumovost a rozumnost chybí, ačkoliv by chybět neměla, tj. ačkoliv by se tam rozum a rozumnost (i rozumovost) měla nějak uplatnit a ukázat. – Je ovšem otázka zda toto naše upřesnění odpovídá běžnému úzu; spíše asi ne.

Zatím zmíněné pojetí rozumu a rozumnosti i rozumovosti však nevystihuje všechno, a snad ani ne to nejdůležitější. Aby totiž bylo možno něčemu rozumět, musí to být „srozumitelné“, tj. musí to splňovat jakýsi předpoklad, spočívající v tom, že je vůbec čemu rozumět. Je-li nějaké uspořádání věcí takové, že je můžeme (právem) považovat a označit za nesmyslné, pak právě oné nesmyslnosti resp. nesmyslu nelze popravdě nikterak „rozumět“, pokud tu porozuměním nemíníme skutečnost, že jsme si (právem) vědomi toho, že tu není nic, čemu by bylo možno rozumět. Avšak i v takovém případě musíme uznat, že porozumění něčemu takovému, jako že jde o „čistý nesmysl“ a tedy o něco, čemu se pokoušet porozumět by bylo také nesmyslem a tedy vlastně neporozuměním, je vůbec možné jen na pozadí nějakého širšího porozumění něčemu, co zcela nesmyslné není a čemu se pokoušet porozumět smysl má. Nesmysl se tak ukazuje jen jako negativ smyslu, ne-rozumné (či ne-rozumové) jako prázdnota rozumu, jako nepřítomnost, nedostatek rozumu, tedy jako něco, co bez srovnání s rozumem a rozumným či rozumovým není vůbec myslitelné. Tak jsme dospěli k opaku toho, co tvrdí Jaspers, když říká, že rozumné (rozumové) je nemyslitelné bez nerozumného (nerozumového). Nejde nutně o rozpor s jeho tvrzením: zatím můžeme předpokládat, že je právě tak nemyslitelné rozumné bez nerozumného, jako je nemyslitelné nerozumné bez rozumného. Protože jsme – zatím zkusmo – zavedli pojmový rozdíl mezi rozumným a rozumovým v tom smyslu, že nerozumné je nedostatečně rozumné nebo rozumnost zcela postrádající, zatímco nerozumové je prostě jiné než s rozumem a rozuměním jakkoliv spjaté, je zřejmé, že zatím jsme mluvili pouze o nerozumném, nikoliv nerozumovém. Ale i tu je jistý háček.

Již od dob nejstarších řeckých filosofů panuje jisté povědomí o tom, že to, čemu lze porozumět, musí napřed být „rozumné“, tj. že v tom musí být přítomno právě něco takového, čemu porozumět lze. Později tato přítomnost něčeho, čemu lze

porozumět, v celku, který nemá s rozumem (ve smyslu porozumění) vlastně nic společného, začala nazývat „inteligibilní“. Porozumět tedy znamená intelligere, porozumět však lze jen tomu, co je intelligibilis (-le). Nejspíš právě na to myslí Jaspers, když říká, že rozum(né) není myslitelné a ani ve skutečnosti možné bez nerozumy (nerozumného). V pozadí je koncepce, že rozum v onom „objektivním smyslu“ jako to, co uprostřed skutečnosti je tím, čemu je možno porozumět, se musí uprostřed ne-rozumu (ne-rozumné skutečnosti) nějak prosazovat, uplatňovat, že není ničím samozřejmým, že není samozřejmou náležitostí každé skutečnosti. Z toho, co je pro nás ve skutečnosti původně „temné“, se postupně může „odhalovat“ leccos, co se nám stává srozumitelným, čeho „smysl“ začínáme nahlédávat, v čem se začínáme „orientovat“ na základě porozumění souvislostí, vztahu k širším okolnostem a kontextům. Stále však zůstává jistý zbytek, který jsme zatím nedovedli prohlédnout. A v onom zmíněném pozadí je skryto přesvědčení, že naše prohlédání a nahlížení souvislostí jakožto srozumitelných nemá jen překážky subjektivní, tj. takové, které si neseme s sebou ve svém přístupu, nýbrž také „objektivní“, a to právě v tom smyslu, že určité skutečnosti či složky nebo aspekty skutečností navždy nesrozumitelnými zůstanou, neboť na nich není nic, čemu bychom vůbec mohli nějak porozumět. Jen něco je strukturováno, organizováno, ovládáno rozumem; to ostatní nutně je a zůstane provždy zcela neprůhledné, temné.

Jak je známo, Kant měl za to, že ve skutečnosti je pro nás srozumitelné jen to, co do ní ve svém přístupu vložíme (předmluva k 2. vydání *KRV*). Tady ovšem zůstal Kant poplaten starému karteziánskému dualismu a nepokusil se ho vlastně nikterak překonat, i když mnoho myslitelů před ním se o to ať už úspěšně nebo neúspěšně pokoušelo. Celkový filosofický přístup se pochopitelně nemůže spokojit s tím, že veškerá skutečnost je neinteligibilní, neboť pak zůstává nesrozumitelné, odkud se vůbec bere inteligibilnost rozumového přístupu, který je schopen do neinteligibilní skutečnosti vnášet rozum a pak ho tam zase vyhledávat a nacházet. Je snad rozumný subjekt neskutečný? Anebo je skutečností zcela odlišnou od veškeré ostatní skutečnosti? Jak v takovém případě vůbec může vejít v jakýkoliv kontakt s onou neinteligibilní skutečností? Vždyť sám je – alespoň tělesně – rovněž částí, vybranou složkou oné neinteligibilní skutečnosti. A jestliže nechce svou tělesnou stránku popřít jako pouhé zdání (pak ovšem by zdáním musela být veškerá neinteligibilní skutečnost!), nemůže popřít ani to, že rozum, který rozumný subjekt vnáší do skutečnosti, nutně vnáší také a dokonce především do své vlastní skutečnosti, do skutečnosti svého těla a tělesného jednání a chování, neboť to se přinejmenším může jevit jako rozumné. Náleží sem ostatně i otázka intersubjektivnosti (či přesněji intersubjektivnosti): právě tam, kde můžeme porozumět jednání druhé rozumné bytosti jako něčemu, co je rozumné ne pouze díky tomu, že my jsme tam tu rozumnost vnesli (abychom ji tam pak zase našli), nýbrž že ji tam vnesl jiný rozumný subjekt, který je právě tak skutečný jako jsme my, jsme nuceni lišit mezi tím, čemu rozumět lze a čemu nikoliv.

Rozum ve smyslu porozumění, tj. ve smyslu nahlédání, jež samo je rozumné, protože se rozumem a rozumností řídí a spravuje, je naše schopnost. Jsme schopni jednat a myslet rozumně. Tato rozumnost – možná rozumnost – našeho jednání a myšlení jistě potřebuje nějakého objasnění a vysvětlení. Ale kromě toho je tu také něco, čemu jsme schopni rozumět a co jsme schopni chápat. A toto něco, co neděkuje za svou inteligibilnost naší rozumnosti, lze objasnit buď poukazem na nějaký jiný rozumný subjekt, který onu rozumnost do oné skutečnosti vnesl, zasel, vštípil, anebo – jak se o to pokoušeli již nejstarší myslitelé – poukazem na jakýsi onticky chápaný „Rozum sám“. Tak tomu je např. u Anaxagory, podle něhož *NOYS* vládne nade vším, co má duši (zl.B 12), anebo

ještě dříve u Hérakleita, podle něhož se všechno děje podle LOGU (zl.B 1). Rozdíl je v tom, že vláda rozumu v pojetí Anaxagorově se neuplatňuje nade vším (takže jsou také „věci“, v nichž žádný NOYS není, zatímco v některých jest – zl.B 11), takže je možná skutečnost, na kterou NOYS neměl žádný vliv. Podle Hérakleita to možné není, neboť LOGOS je předpokladem a konstitučním momentem samotného vzniku jakékoliv (měnící se) skutečnosti. V tom smyslu, v jakém jsme již hovořili o inteligibilitě, lze říci, že Anaxagoras připouští neinteligibilní skutečnosti, zatímco Hérakleitos nikoliv. (Ovšem naše interpretace je příliš hrubá a zjednodušující, při důkladnější práci by se ukázaly potíže s tím, jaké důsledky lze vyvodit z obou „skutečných“ pojetí pro náš problém. Ale o to nám vlastně na tomto místě ani nejde.) Oba citovaní myslitelé však mají na mysli rozum (ať NOYS, ať LOGOS), který není výkonem, nýbrž předpokladem i našeho porozumění.

Jaspers má na mysli neprůhlednost (Undurchbarkeit), když mluví o ne-rozumu (nerozumnosti – das Unvernünftige). To ukazuje na zřejmou souvislost s Kantem. Pro Kanta je „věc o sobě“ takto neprůhledná, ba dokonce nedostupná (vždyť kdyby byla jakkoliv dostupnější, už by nemohla zůstat tak docela neprůhlednou). – Celý tento způsob myšlení však trpí základním nedostatkem, že totiž nemůže dost (svými prostředky) rozlišovat mezi neprůhledností, která je vlastností skutečnosti samotné („o sobě“), a mezi neprůhledností, která je důsledkem naší neschopnosti, nezpůsobivosti nebo prozatímni malé dovednosti. Když uvážíme, že v mnoha oblastech dosahujeme nahlédnutí a porozumění nikoliv přímo, ale po dosti spleťtých oklikách, při nichž musíme pracovat s celými obrovskými komplexy jak pojmovými, tak komplexy intencionálních předmětů a vztahů mezi nimi, a přece z toho nelze vyvodit, že tu chápeme anebo že jsme porozuměli jen právě těmto svým myšlenkovým konstrukcím, neboť čas od času máme možnost konfrontace svých konstrukcí se skutečnostmi (resp. s určitými aspekty či momenty, složkami apod.), jež v jistém rozsahu jsme schopni evidovat a registrovat „přímo“ (čímž myslíme nikoliv bez jakékoliv asistence nějakých pojmových prostředků a myšlenkových intervencí, nýbrž bez asistence právě těch pojmových konstrukcí, o jejichž kontrolu a přezkoumání nám právě jde), pak se zdá být výklad, že rozum nejprve vnáší sám sebe do skutečnosti, aby se v ní pak zase našel, poněkud primitivní až triviální. Budeme-li se chtít vyhnout subjektivismu či přímo solipsismu, budeme muset předpokládat, že nějaký LOGOS nebo NOYS vládne stejně tak skutečnosti „objektivní“, jako nám a našemu „rozumnému“ a „rozumovému“ přístupu ke skutečnosti.

15. VII. 88

Předpokládáme-li, že skutečnost má neinteligibilní stránky, ale že je zároveň nějak ovlivňována nebo ovládána „rozumem“ v nějakém smyslu, pak je v pozadí předpoklad vztahu a snad přímo napětí mezi „ne-rozumem“ a „rozumem“ uprostřed samotné skutečnosti. Hlavní otázkou se pak stává, jakým způsobem a především jakými prostředky rozum (a rozumnost) působí na ne-rozumnou skutečnost tak, aby se stala alespoň v jistém rozsahu a do jisté míry také rozumnou. Jako neudržitelné se zdá být domnění, jako by ona ne-rozumná skutečnost byla pouhým materiálem (např. beztvarou HYLÉ), který by se sám choval zcela inertně a do jakýchsi „rozumných“ forem by musel být formován jakoby odjinud či dokonce přímo zvenčí. To pak totiž s sebou nese ten důsledek, že rozum sám musí být vybaven jakousi schopností a silou či mocí, nezbytnou k ovládnutí oné ne-rozumné skutečnosti. Vzniká potom otázka, proč by si nemohl sám stačit a proč vůbec onen „materiál“ potřebuje. Uvážíme-li, že zejména v našem modelu je neměnnost (a tím i inertnost) odmítnuta a všechen svět je považován za výsledek a produkt událostného dění, zdá se nám zbytečné a nesmyslné abstrahovat jakési „beztvaré dění“ (jako tomu je např. u Platóna) na jedné straně a naopak neměnné a nedějící se formy (Aristotelovy MORFAI nebo

Platónovy ideje). Dění původně neexistuje leč jako dění událostné, tj. zformované v události, mající svůj začátek, průběh a konec a probíhající v jisté distanci či oddělenosti od jiných událostí. Povaha dění a jeho strukturovanost jdou spolu vždy bezpodmínečně spojeny, sjednoceny. Události jsou dále vybaveny reaktivitou (pokud ne, nejsou součástí světa!) – a nejsou tedy inertní ani navenek, ani dovnitř. „Rozum“ musí proto fungovat již při jejich konstituci.

Jaspers potom na s. 3 říká, že „na půdě křesťanství se rozvíjí protiklad rozumu a nerozumu jako protiklad rozumu a víry (má ovšem – jako filosof existence – na mysli protiklad pouze „v nitru jednotlivého člověka“ – ale to necháváme opět stranou). My chceme chápat jak „rozum“, tak „víru“ kosmologicky a „ontologicky“ (či spíše meontologicky). Můžeme však víru opravdu chápat jako „nerozum“? To ostatně odporuje nejstarší filosofické tradici. Již u Hérakleita najdeme (zl.B 86) formulaci, že „většina božských věcí pro nevíru uniká a není poznávána“. Bylo by jistě těžké a přímo protismyslné se pokoušet „božské“ interpretovat – v dané souvislosti – jako „ne-rozum“. A jestliže tedy připustíme, že božské je rozumné, pak to znamená, že bez víry právě ono rozumné z větší části není poznáváno. Z toho musíme nutně uzavřít, že 1) víra sama – jakožto událost – má svůj LOGOS (případně NOYS), 2) že rozum ke svému výkonu, totiž porozumění, chápání, víru potřebuje, 3) že rozum jakožto výkon porozumění je rovněž událost a jako takový že musí zůstat pod vládou LOGU neméně než výkon víry, 4) je-li LOGOS tím, podle čeho se každá událost děje, pak – odmítneme-li působení LOGU zvnějška a silou – ono respektování vlády LOGU ze strany události předpokládá jakousi otevřenost vůči LOGU a nakloněnost, ochotu nechat se LOGEM ovládat a řídit, přijímat jeho vládu a učinit ji vnitřním řádem a normou vlastního událostného dění. Je to spolehnutí na LOGOS a odevzdanost jeho vládě. A tomu právě říkáme (po vzoru starých izraelských tradic) „víra“. Působí-li LOGOS na událostné dění, je to díky „víře“ tohoto dění, jež ovšem není v pravém smyslu ani jeho vlastností či schopností, ani jeho výkonem, ale je mu „přičtena“, „započtena“, „přivlastněna“.

Nicméně i když připustíme řešení, jak bylo naznačeno, zůstává problém, o němž přemýšlí Jaspers: Jestliže je víra nezbytná k tomu, aby rozum mohl působit a aby se mohl prosazovat, je víra zřejmě něčím jiným než sám rozum. Jaký je pak vztah mezi vírou a rozumem? Musí víra sama zůstat pro rozum nutně něčím neprůhledným a nepřístupným, jak to líčí Jaspers? Není naopak nejvlastnější charakteristikou rozumu právě to, že je schopen rozumět sobě samému? A pokud v takovém sebeporozumění dojde k závěru, že je nutno předpokládat něco, co vůbec umožňuje samo porozumění, pak musí být rozum nutně s to, porozumět alespoň do té míry tomu, co je jeho vlastní a přímo vnitřní podmínkou, aby mu víra byla průhledná přinejmenším jako jeho vlastní víra (bez níž totiž by sám jakožto rozum nemohl být žádným rozumem, protože by nebyl schopen žádného porozumění). Víra je nepochybně činitelem nebo fenoménem mnohem širším a důležitějším, než aby směla být redukována na vnitřní podmínku porozumění a rozumu. Nepochybně je vnitřní podmínkou ještě mnoha výkonů jiných, nejenom výkonů rozumu. Ale jestliže bude rozum schopen porozumět své vlastní víře (svému výkonu víry), protože je s to porozumět sobě samému (a to vždy znamená také porozumět svým předpokladům, tomu, čím je sám umožněn a založen ve své schopnosti porozumět), pak přinejmenším per analogiam může být s to porozumět víře výkonu rozumu u jiných lidí, a již tím se dostat na stopu fenoménu víry, který přesahuje rámec jeho vlastního rozumu a jeho aktů. A tím snad i na stopu víry všude tam, kde je nezbytným předpokladem anebo způsobem, jak se LOGOS či NOYS uplatňuje při samotné konstituci veškerých typů událostného dění.

Definovat ne-rozum jako to, co je rozumu nepřístupné, je zásadně pochybné, protože to zcela pomíjí dějovou, událostnou a přímo dějinnou povahu rozumu a jeho výkonů. Co je rozumu jednoho věku a jedné kultury nepřístupné, může být a často také je přístupné rozumu jiné doby a jiného kulturního prostředí. Není nejmenšího legitimního zdůvodnění a žádné záruky, že to, co nám dnes připadá jako rozumu nepřístupné, bude nepřístupné rozumu i nadále po všechna budoucí staletí a tisíciletí. Rozum je vždycky aktem porozumění nebo aktem pokusu a porozumění. Jestliže tento akt někdy a někde selhá nebo zabloudí, pak to zdaleka ještě neopravňuje k závěru, že jsme narazili na něco rozumu nepřístupného. Jde vždycky jen o nepřístupnost našemu rozumu, jeho akty pokusů o porozumění jsou historicky zasazeny do určité situace, charakterizované kromě všeho ostatního také určitým způsobem porozumění a rozumu. Ale tento způsob se v průběhu dějin proměňuje a je nestejný dokonce ve stejné době v různých kulturách a civilizacích, a ovšem také nestejný u různých myšlenkových (filosofických, vědeckých, theologických atd.) škol či směrů, a také u různých myslitelů-jednotlivců. Když jeden člověk není něčemu schopen porozumět, neznamená to, že jiní na tom budou stejně. A když jedna filosofická škola je přesvědčena, že rozumu (jejímu!) je něco nepřístupné a neprůhledné, nelze nikdy vyloučit, že jiným, jinde a jindy to bude nahlédnuto, pochopeno a že tomu bude s úspěchem větším nebo menším porozuměno. – Zkratka: negativní výměr není žádný vskutku platný výměr – důsledky jsou pak vyvozovány ze samotného výměru, ex definitione, ne ze „skutečností“.

16. VII. 88